

NTINA BAÏOY

D. MASSEY, P. QUINTAS, D. WIELD
(1992)

*High Tech Fantasies.
Science Parks in Society,
Science and Space,*
London: Routledge

(*) Οι συγγραφείς επισημαίνουν τη χρήση και άλλων όρων που αναφέρονται σε παρεμφερή φαινόμενα, π.χ. «τεχνολογικά πάρκα» (technopark), «πάρκα επιχειρήσεων» (business park ή enterprise park) κ.ά. Χρησιμοποιείται όμως ο όρος «επιστημονικά πάρκα» (science park), με τον οποίο τονίζεται η σημασία της επιστήμης και της έρευνας στην όλη διαδικασία.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ των D. Massey, P. Quintas, D. Wield αποτελεί σημαντική συμβολή στον προβληματισμό γύρω από την τεχνολογία και ειδικότερα τα «επιστημονικά πάρκα» (ε.π.), τα οποία προβάλλονται σε πολλές ανεπτυγμένες (κι όχι μόνον) χώρες ως πρότυπο νέων τρόπων βιομηχανικής παραγωγής, συνδεδεμένης με την επιστήμη και την υψηλή τεχνολογία, ως πρότυπο για το μέλλον της εργασίας και ως δυναμική επέμβαση σε φθίνουσες τοπικές ή και εθνικές οικονομίες. Στόχος του βιβλίου είναι να διερευνήσει και να ξεχωρίσει το «μύθο» από την «πραγματικότητα» γύρω από τα ε.π., τη ρητορεία και την καμπάνια προβολής τους από τα προβλήματα και τις προοπτικές υλοποίησής τους σε συγκεκριμένους τόπους και κοινωνικό περίγυρο. Μέσα από διαδοχικές προσεγγίσεις στα κεφάλαια του βιβλίου, διερευνάται η σχέση ανάμεσα στο επιστημονικό και τεχνολογικό περιεχόμενο, την κοινωνική δομή και σημασία και τις χωρικές κατανομές και μορφές.

Η ανάλυση στηρίζεται σε πολλαπλές πηγές στοιχείων και σε ποσοτικές όσο και ποιοτικές διερευνήσεις στη Μ. Βρετανία. Ειδικότερα αναφέρονται οι παρακάτω πηγές πληροφορίας:

1. Οι ετήσιες εκθέσεις στοιχείων για τα ε.π. της Ένωσης Επιστημονικών Πάρκων της Μ. Βρετανίας (UKSPA), από το 1985.

2. Ο κατάλογος των επιχειρήσεων που είναι εγκατεστημένες σε ε.π., που συνέταξε η UKSPA το 1987 και περιέχει πληροφορίες για 224 από τις 400 επιχειρήσεις που υπήρχαν τότε.

3. Επιτόπια έρευνα (1986) σε 183 επιχειρήσεις εντός 20 ε.π. και 101 επιχειρήσεις εκτός ε.π., από τους συγγραφείς, την UKSPA και το Κέντρο Μελετών για την Αστική και Περιφερειακή Ανάπτυξη (CURDS).

4. Βάση δεδομένων για περισσότερες από 200 επιχειρήσεις εντός ε.π.

5. 81 συνεντεύξεις βάθους με «προνομιακούς πληροφοριοδότες» σε διάφορα ε.π. της μελέτης.

6. Νέα επιτόπια έρευνα το 1990.

Το βιβλίο εξετάζει αρχικά την κοινή αντίληψη για τα ε.π., αυτή που χρησιμοποιείται στις ίδιες τους τις εκδόσεις, στα έντυπα προβολής και τα δημοσιογραφικά σχόλια, αλλά και σε επιστημονικά κείμενα που θεωρούν τέτοιες αντιλήψεις ως δεδομένες. Στη συνέχεια, η αντίληψη αυτή ελέγχεται ως προς βασικά στοιχεία της και ανασκευάζεται ο μύθος γύρω από τα ε.π., συγκροτώντας έτσι μια διαφορετική εικόνα γι' αυτά.

Ο μύθος γύρω από τα ε.π. μπορεί, κατά την άποψή μου, να αναλυθεί σε τέσσερα κυρίως θέματα, τα οποία εξετάζονται διεξοδικά από διαφορετικές πλευρές στα κεφάλαια του βιβλίου:

1. τη σύνδεση του ε.π. με κάποιο πανεπιστήμιο ή ερευνητικό ίδρυμα,

2. την ανάπτυξη νέων, κυρίως μικρών και ευέλικτων, επιχειρήσεων υψηλής τεχνολογίας,

3. την αποφασιστική συμβολή των ε.π. στην τοπική ανάπτυξη, και

4. την προώθηση μιας διαφορετικής εικόνας για τη μελλοντική οργάνωση και περιεχόμενο της εργασίας.

1.

Σημαντικό στοιχείο του μύθου είναι η σύνδεση των ε.π. με τα ΑΕΙ. Αυτή αναφέρεται κυρίως στη μεταφορά τεχνολογίας από το ΑΕΙ στο ε.π., την αμεσότερη σχέση της βιομηχανίας με την πανεπιστημιακή έρευνα και, επομένως, την εμπορική αξιοποίηση της τελευταίας, με αποτέλεσμα την αύξηση των πόρων των ΑΕΙ και τη δημιουργία διεξόδων για αποφοίτους και πανεπιστημιακούς, καθώς και τη βελτίωση της εικόνας των ΑΕΙ προς την κυβέρνηση.

Η αντίληψη αυτή συνδέεται με ένα συγκεκριμένο γραμμικό μοντέλο επιστημονικής έρευνας και βιομηχανικής καινοτομίας, όπου υπάρχει μια αλυσίδα δραστηριοτήτων εν σειρά: βασική έρευνα – εφηρμοσμένη έρευνα – πειραματική ανάπτυξη – αρχική παραγωγή – διάδοση/διάχυση. Αυτές οι δραστηριότητες συμβαίνουν σε συγκεκριμένους χώρους (ΑΕΙ, ερευνητικά κέντρα, εργαστήρια, εργοστάσια, αγορές) που προσδιορίζουν και τους σχετικούς ρόλους πανεπιστημίου-ε.π. στη διαδικασία παραγωγής. Οι συγγραφείς κάνουν λεπτομερή κριτική του γραμμικού μοντέλου, που μπορεί να συνοψισθεί στα ακόλουθα σημεία:

α. Ο δρόμος από την έρευνα στην εμπορική αξιοποίηση δεν είναι μοναδικός για την ανάπτυξη καινοτομιών, αφού νέες ιδέες αναπτύσσονται σε όλα τα στάδια της παραγωγής, ούτε η βασική έρευνα αποτελεί το μοναδικό σημείο εκκίνησης.

β. Η σχέση βασικής έρευνας – εμπορικής αξιοποίησης είναι πολυσύνθετη και τα όρια μεταξύ των φάσεων δεν είναι απόλυτα.

γ. Το γραμμικό μοντέλο απαξιώνει τη συνεισφορά των περισσότερων ανθρώπων που συμβάλλουν στην ανάπτυξη μιας καινοτομίας, πέρα από το αρχικό «εύρηκα».

Μια πολύ διαδεδομένη αντίληψη στη Μ. Βρετανία είναι ότι τα ΑΕΙ – και οι πανεπιστημιακοί – είναι αποτελεσματικοί στη «βασική» επιστήμη, αλλά αναποτελεσματικοί στην εμπορική αξιοποίηση των προϊόντων της έρευνας. Τα ε.π. προωθούνται, λοιπόν, ως ένα μέσο προσανατολισμού του ακαδημαϊκού περιβάλλοντος στις ανάγκες της βιομηχανίας, με δύο τρόπους: με το στήσιμο επιχειρήσεων από πανεπιστημιακούς και με τη χρήση της υποδομής, εμπειρίας, τεχνολογίας,

γνώσης του πανεπιστημίου από τις επιχειρήσεις του ε.π.

Όπως επισημαίνουν οι συγγραφείς του βιβλίου, οι επιχειρήσεις που έχουν στηθεί από πανεπιστημιακούς είναι ελάχιστες (μία στις έξι στο δείγμα τους) και σίγουρα δεν τεκμηριώνουν την εικόνα του νέου, δυναμικού πανεπιστημιακού που αναπτύσσει την επιχειρηματικότητα του. Αντίθετα, πρέπει να εκτιμηθούν στα πλαίσια των περικοπών του κρατικού προϋπολογισμού για την ανώτατη παιδεία, πού εξωθεί πολλούς πανεπιστημιακούς να αναζητούν διαφορετικά σχήματα για να συνεχίσουν να κάνουν αυτό που έκαναν πάντα. Σ' ό,τι αφορά στη χρήση της υποδομής των ΑΕΙ, αναφέρονται «άτυπες επαφές με πανεπιστημιακούς» και χρήση των κομπιούτερ, των βιβλιοθηκών και των εστιατορίων των ΑΕΙ, ιδιαίτερα όταν το ε.π. είναι έξω από αστική περιοχή.

Η συντριπτική πλειονότητα των επιχειρήσεων δεν έχουν ερευνητική επαφή με το πανεπιστήμιο, όπως το θέλει η εικόνα των ε.π., ούτε άλλωστε αυτό είναι τόσο απλό όσο παρουσιάζεται. Η πανεπιστημιακή έρευνα είναι πολύ γενική ή πολύ βασική για να έχει άμεση δυνατότητα χρησιμοποίησης από τη βιομηχανία. Αντίθετα, οι επιχειρήσεις καινοτομούν σε περιοχές όπου έχουν συσσωρεύσει εξαιρετικά εξειδικευμένη γνώση. Έτσι, το πανεπιστήμιο αποτελεί τράπεζα γνώσης, που είναι απαραίτητη αλλά όχι ικανή συνθήκη για την ανάπτυξη καινοτομιών στην παραγωγή.

2.

Ο μύθος θέλει τις επιχειρήσεις που εγκαθίστανται στα ε.π. να είναι μικρές, ανεξάρτητες και ευέλικτες. Αυτό συνδέεται με το πρότυπο του «οραματιστή, ριψοκίνδυνου, ανταγωνιστικού επιχειρηματία», που αποτελεί μέρος του ίδιου μύθου και αντιπαρά τίθεται στην ακαμψία των πολυεθνικών και των μεγάλων μονάδων, οι οποίες σηματοδοτούν τη βιομηχανική ανάπτυξη του παρελθόντος.

Σύμφωνα με την έρευνα στην οποία στηρίζεται το βιβλίο, μόνο το 1/4 των επιχειρήσεων του δείγματος είναι νέες και ανεξάρτητες, ενώ σχεδόν οι μισές αποτελούν μετεγκαταστάσεις ήδη υφιστάμενων επιχειρήσεων, στην ίδια ή σε άλλη περιοχή. Ταυτόχρονα, είναι αυξημένη η παρουσία μονάδων που είναι θυγατρικές μεγάλων εθνικών ή πολυεθνικών επιχειρήσεων, ενώ πολλές από τις αρχικά ανεξάρτητες επιχειρήσεις σταδιακά εξαγοράζονται από πολυεθνικές. Σ' ό,τι αφορά στο μέγεθος των μονάδων, περισσότεροι από τους μισούς εξειδικευμένους επιστήμονες εργάζονται σε επιχειρήσεις με περισσότερους από 1000 εργαζόμενους και μόνο 7% από αυτούς σε επιχειρήσεις με λιγότερους από 100. Έτσι, δύσκολα μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι έχει να κάνει

με μικρές επιχειρήσεις.

Ο μύθος θέλει ακόμη τις επιχειρήσεις εντός ε.π. να είναι υψηλής τεχνολογίας και μάλιστα στην πρωτοπορία της ανάπτυξης της. Οι επιχειρήσεις των ε.π. πραγματικά χρησιμοποιούν προηγμένη τεχνολογία, συνήθως την εφαρμόζουν σε νέες αγορές, σπάνια όμως την παράγουν. Ένας μεγάλος αριθμός από αυτές δίνει έμφαση κυρίως στις πωλήσεις, τη συντήρηση και τις επισκευές. Λειτουργούν με πολύ βραχυπρόθεσμες πιέσεις της αγοράς και μειώνουν τις δυνατότητές τους για (μακροπρόθεσμη) έρευνα και ανάπτυξη καινοτομιών. Έτσι, μόνο μια μειονότητα επιχειρήσεων ταυτίζεται με το μύθο.

Σημαντικό στοιχείο του μύθου είναι ακόμη η ιδιωτική πρωτοβουλία και επιχειρηματικότητα, που συνδέεται με τη συνολικότερη επίθεση στον δημόσιο τομέα και τις επιδόσεις του. Όμως, το κράτος επιδοτεί την ανάπτυξη των ε.π. ή και κατασκευάζει την υποδομή γι' αυτά, δίνει δάνεια και επιδοτήσεις στις επιχειρήσεις, χρηματοδοτεί τις νέες πρωτοβουλίες και την έρευνα, κινεί σημαντικές συμβάσεις με επιχειρήσεις, δίνει προνομιακή πρόσβαση σε χρηματοδότηση – ο κατάλογος και τα ποσά της κρατικής συμβολής είναι ιδιαίτερα σημαντικά. Επίσης, σημαντικές είναι οι γεωγραφικές διαφοροποιήσεις στη σύνθεση ιδιωτικού και δημόσιου τομέα. Έτσι, στερούνται σοβαρής βάσης τόσο η ιδέα του τολμηρού, ριψοκίνδυνου επιχειρηματία και των επιχειρήσεων που αδιαφορούν για την κρατική βοήθεια, όσο και η εικόνα των «επιτυχημένων περιοχών» που είναι αποτέλεσμα αποκλειστικά της ιδιωτικής πρωτοβουλίας.

3.

Η συμβολή των ε.π. στην τοπική ανάπτυξη –και μάλιστα σε μια διαφορετικού τύπου ανάπτυξη, στηριγμένη στην υψηλή τεχνολογία και το υψηλής ποιότητας περιβάλλον– είναι ένα από τα θεμέλια του μύθου και σημαντικό στοιχείο νομιμοποίησής του. Αυτό εξετάζεται διεξοδικά μέσα από τη μελέτη δύο ε.π.: του Κέιμπριτζ, που προβάλλεται στη βιβλιογραφία ως το κατ' εξοχήν ε.π., και του Άστον στην περιοχή του Μπίρμινγχαμ. Μέσα από τα δύο παραδείγματα, που είναι ιστορικά και γεωγραφικά προσδιορισμένα, είναι δυνατό να εξεταστεί ο ρόλος των ε.π., ως τμήμα ενός νέου κύκλου επένδυσης, ο οποίος έρχεται να «εγγραφεί» σε μια τοπική ιδιαιτερότητα διαμορφωμένη από την αλληλεπίθεση προηγούμενων τέτοιων κύκλων. Οι τελευταίοι έχουν προσδιορίσει τη διαφορετική θέση των δύο περιοχών στον ευρύτερο καταμερισμό εργασίας, στον οποίο έρχεται να ενσωματωθεί η νέα επένδυση στο ε.π.

Η συμβολή των ε.π. στην τοπική ανάπτυξη εξετάζεται, σε μεγάλο βαθμό, σε

σχέση με τη δημιουργία θέσεων απασχόλησης, πράγμα αναμενόμενο σε μια χώρα όπως η Μ. Βρετανία, όπου τα ποσοστά και οι αριθμοί των ανέργων έχουν αυξηθεί ραγδαία την τελευταία δεκαετία. Όπως υποστηρίζουν οι συγγραφείς του βιβλίου, η αύξηση της απασχόλησης στα ε.π. οφείλεται, κυρίως, σε εγκατάσταση νέων επιχειρήσεων και όχι στην αύξηση των θέσεων απασχόλησης στις ήδη υπάρχουσες, πράγμα που έχει να κάνει με το γεγονός ότι η έναρξη της λειτουργίας τους είναι ακόμη πολύ πρόσφατη. Τα πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα των ε.π. αναφέρονται, κυρίως, στα εισοδήματα, είναι δηλαδή «ψίχουλα από το μεγάλο τραπέζι».

Εκείνο που έχει ιδιαίτερη σημασία, πέρα από τους αριθμούς, είναι το είδος των θέσεων εργασίας και των ατόμων στα οποία αυτές απευθύνονται: τα ε.π. αποτελούν πηγή απασχόλησης, κυρίως για άτομα με υψηλούς ακαδημαϊκούς τίτλους, περισσότερο για άνδρες παρά για γυναίκες και όχι για χειρώνακτες (ειδικευμένους ή όχι) ή για άτομα που ανήκουν σε μειονότητες. Έτσι, συμβάλλουν σε μια αυξανόμενη πόλωση των τοπικών αγορών εργασίας. Καθώς η χωροθέτηση επιχειρήσεων σε ε.π. ταυτίζεται με την προσέλκυση εργατικού δυναμικού υψηλής στάθμης, συμβαδίζει και με μια αύξηση των τιμών κατοικίας και του κόστους καθημερινής ζωής που αποκλείει ακόμη περισσότερο τους χαμηλά αμειβόμενους.

Τα ε.π. στηρίζονται σε ένα μοντέλο καινοτομίας που είναι από τη φύση του ιεραρχικό και υπογραμμίζει τον κοινωνικό και χωρικό διαχωρισμό της σκέψης/σύλληψης από την εκτέλεση. Έχουν σχεδιαστεί ως τόποι για προνομιακές ελίτ – και δεν μπορεί να υπάρξει ελίτ χωρίς εκείνους που είναι έξω από αυτήν. Η ανισότητα προϋποτίθεται και ενισχύεται.

4.

Το σημαντικότερο, ίσως, στοιχείο του μύθου γύρω από τα ε.π. είναι εκείνο που αναφέρεται στην οργάνωση και το περιεχόμενο της εργασίας, τόσο από την άποψη καταμερισμών εργασίας και χαρακτηριστικών των τοπικών αγορών, όσο και από την άποψη της οργάνωσης του χώρου στον οποίο αυτή συντελείται. Κατά την άποψή μου, η ανασκευή αυτών των στοιχείων του μύθου αποτελεί τη σημαντικότερη συμβολή του βιβλίου αυτού στη συζήτηση. Γιατί είναι ακριβώς τα στοιχεία αυτά που σπάνια εμφανίζονται σε όλη την πολύ εκτεταμένη πια βιβλιογραφία για τα ε.π., την ανάπτυξη της τεχνολογίας και τα πρότυπα του μέλλοντος για τη βιομηχανική παραγωγή.

Ο μύθος παρουσιάζει την εργασία στα ε.π. ως εργασία υψηλού status, σχετικά αυτόνομη και δημιουργική, που συντελείται σε χώρους, οι οποίοι μοιάζουν πε-

ρισσότερο με πανεπιστημιακά εργαστήρια παρά με εργοστάσια. Οι εργαζόμενοι έχουν ακαδημαϊκούς τίτλους, ταυτίζουν την επιτυχία τους με την επιτυχία της επιχείρησης και συχνά δουλεύουν υπερωριακά και σε άβολες ώρες. Έτσι, οι επιχειρήσεις είναι επιτυχημένες και πληρώνουν καλά. Για τόσο «υπεύθυνους εργαζόμενους» και τόσο «καλό εργασιακό περιβάλλον» τα συνδικάτα δεν έχουν θέση – και πράγματι παρατηρούνται πολύ χαμηλά ποσοστά συλλογικής οργάνωσης.

Αυτή η εικόνα αντιπαράκειται και προβάλλει την ανωτερότητά της, σε σχέση με το υπόλοιπο της οικονομίας, ιδιαίτερα της βιομηχανίας που βρίσκεται σε κρίση. Κεντρικό στοιχείο στην αντίθεση είναι ο τόπος και ο συμβολισμός του περιβάλλοντος. «Σχετικό με το πανεπιστήμιο», «σαν εργαστήριο» είναι προσδιορισμοί που προσδίδουν status και έχουν στόχο να προσελκύσουν συγκεκριμένο είδος επιχειρήσεων και «σωστό προσωπικό». Αποτελούν στοιχείο του σχεδιασμού των ε.π. που τονίζει την απόσταση της σύλληψης/σκέψης από τη φυσική παραγωγή (και τους εργαζόμενους σ' αυτή). Δεν είναι τυχαία η ονομασία «πάρκα».

Η έρευνα επιβεβαιώνει τα σχετικά με την κατάρτιση και τους τίτλους των εργαζομένων. Όμως, δείχνει επιπλέον και την παράλληλη ύπαρξη ενός μεγάλου και αυξανόμενου αριθμού θέσεων μερικής απασχόλησης και περιοδικής ή μικρής διάρκειας εργασίας, την ένταση των διαφορών στις αμοιβές, την καθήλωση της ισότητας ευκαιριών για γυναίκες, μειονότητες και άτομα με ειδικές ανάγκες. Πλάι στους εργαζόμενους που καλύπτονται από την περιγραφή του μύθου (τους «κεντρικούς»), συνυπάρχει ένα ευρύ στρώμα εργαζομένων («περιφερειακών») που βρίσκονται έξω από το όραμα.

Η προνομιακή ευελιξία και οι υψηλές αμοιβές των ανωτέρων στελεχών αποσιωπούν την ανασφάλεια και την έλλειψη ευελιξίας άλλων εργαζομένων, ενισχύοντας έτσι μια νέα ιεραρχία. Όμως και για τα ίδια αυτά στελέχη, ή τουλάχιστον τα περισσότερα από αυτά, η εργασία γίνεται ιδιαίτερα πιεστική μέσα στον έντονο ανταγωνισμό. Η «εθελοντική» υπερωριακή εργασία, το «ευέλικτο» αλλά πάντα μακρύ και προσαρμοσμένο στις ανάγκες της παραγωγής ωράριο και η αποδοχή «ευέλικτων» αμοιβών ανά πρόγραμμα αποτελούν όρο για την επιβίωσή τους μέσα στην επιχείρηση. Τελικά, η εικόνα στην οποία παραπέμπει ο μύθος αναφέρεται σε ελάχιστους και στηρίζεται στην υποβάθμιση, σε διαφορετικούς βαθμούς, της εργασίας των πολλών.

Στην ιεραρχία που διαμορφώνεται, οι θέσεις εργασίας έχουν φύλο και φυλή – κάτι που σπάνια βρίσκεται στο προσκήνιο του ερευνητικού ενδιαφέροντος περί τα

ε.π. Οι εργασίες υψηλού status γίνονται σχεδόν αποκλειστικά από λευκούς άνδρες. Μόνο το 4-5% των θέσεων καλύπτονται από γυναίκες, ενώ ο αριθμός των μη λευκών είναι δύσκολο να προσδιοριστεί. Η ευελιξία στα ωράρια εργασίας, που διαθέτουν τα ανώτερα στελέχη, στηρίζεται, σε μεγάλο βαθμό, στην εξασφάλιση υπηρεσιών για όλες τις φροντίδες της καθημερινής ζωής από τις συζύγους τους. Η εργασία, όσο χρόνο χρειάζεται για να τελειώσει ένα πρόγραμμα, η «κατάργηση του ορίου ανάμεσα στην εργασία και τη σχολή» επιβάλλει σοβαρές ακαμψίες στη ζωή άλλων.

Η σημασία ενός τέτοιου καταμερισμού εργασίας δεν βρίσκεται απλώς στην αριθμητική υπεροχή των ανδρών στις ανώτερες και καλύτερες θέσεις εργασίας. Δεν είναι ένα πρόσθετο χαρακτηριστικό, αλλά ένα χαρακτηριστικό που πλησιάζει τη δύναμη της αναγκαιότητας, καθώς αποτελεί τμήμα του ορισμού της ίδιας της επιστήμης και της τεχνολογίας, αλλά και της ανδρικότητας, στο δυτικό κόσμο. Η εικόνα του μέλλοντος που παρουσιάζουν τα ε.π. στηρίζεται σε αντιλήψεις διαφοράς και ανισότητας.

Τελικά, παρά τη μικρή τους κλίμακα, τα ε.π. συνοψίζουν ένα σύνολο διακρίσεων μέσα από τις εικόνες που προβάλλουν: αντιπροσωπεύουν την «ανατολή», σε αντιπαράθεση με τη «δύση», τμημάτων της οικονομίας. Προβάλλουν τις μικρές επιχειρήσεις και την ατομική ιδιοφυΐα σε αντιπαράθεση με τις δυσκίνητες μεγάλες μονάδες – και μάλιστα την ατομική ιδιοφυΐα που αξιοποιείται εμπορικά, αντί να μένει κλεισμένη σε κάποιο πανεπιστημιακό εργαστήριο. Υπογραμμίζουν την επιτυχία υπαλλήλων και μικροεπιχειρηματιών, χάρη στην αφοσίωσή τους στη δουλειά. Αποτελούν παράδειγμα δυνατότητων για νέες μορφές οργάνωσης της εργασίας. Συνοψίζουν πόσο καλύτερα μπορούν να είναι όλα χωρίς συνδικάτα. Είναι όλα όσα δεν υπήρξε η βιομηχανία του 19ου και του 20ου αιώνα.

Το βιβλίο των Massey, Quintas, Wield, εξετάζοντας διεξοδικά τις πολλαπλές πλευρές του μύθου, επισημαίνει τις κοινωνικές και γεωγραφικές ανισότητες και διακρίσεις, που αποτελούν προϋπόθεση της ύπαρξής του. Από αυτή την άποψη, είναι ιδιαίτερα σημαντική η συμβολή στη συζήτηση, όχι μόνο στη Μ. Βρετανία, στην οποία αναφέρεται η εμπειρική έρευνα, αλλά και στη χώρα μας, όπου η συζήτηση και οι εφαρμογές ενσωματώνουν και αναπαράγουν το μύθο στο σύνολό του και χωρίς ερωτηματικά για τις αθέατες πλευρές του. Ο πλούσιος προβληματισμός και το υλικό που παρουσιάζει το βιβλίο ανατρέπουν πολλές βεβαιότητες και θέτουν σε αμφισβήτηση πολλές προτάσεις, που διατυπώνονται εδώ, όπως και αλλού, τό-

σο στο επίπεδο της θεωρίας όσο και στο επίπεδο των μέτρων πολιτικής γύρω από τα επιστημονικά πάρκα. ■